

Krzysztof Warchałowski

Wolność uzewnętrzniania religii i przekonań religijnych w Europejskiej Konwencji Praw Człowieka

Kwartalnik Prawa Publicznego 2/1/2, 189-212

2002

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

*Krzysztof Warchałowski**

WOLNOŚĆ UZEWNĘTRZNIANIA RELIGII I PRZEKONAŃ RELIGIJNYCH W EUROPEJSKIEJ KONWENCJI PRAW CZŁOWIEKA

1. WSTĘP

Europejska Konwencja Praw Człowieka i Podstawowych Wolności podpisana 4.11.1950 r. w Rzymie (weszła w życie 8.9.1953 r.) gwarantuje prawo do wolności myśli, sumienia i religii w art. 9 ust. 1:

„Każda osoba ma prawo do wolności myśli, sumienia i religii; prawo to obejmuje wolność zmiany religii lub przekonań oraz wolność uzewnętrzniania indywidualnie lub wspólnie z innymi, publicznie lub prywatnie, swej religii lub przekonań przez uprawianie kultu, nauczanie, praktykowanie i czynności rytualne.”¹

Jak wynika z powyższego artykułu wolność religijną konstytuują dwa główne uprawnienia. Pierwszym jest prawo do zmiany religii lub przekonań, drugim prawo do uzewnętrzniania w wieloraki sposób swej przynależności religijnej.

Celem opracowania jest przedstawienie zakresu możliwości realizacyjnych prawa do manifestowania religii oraz przekonań. W pierw-

* Ks. dr Krzysztof Warchałowski – adiunkt w Katedrze Prawa Wyznaniowego i Konkordatowego, na Wydziale Prawa Kanonicznego, Uniwersytet Kardynała Stefana Wyszyńskiego, Warszawa

¹ Dz. U. z 10.7.1993 r., Nr 61 poz. 284. Polska wraz z oficjalnym przystąpieniem do Rady Europy podpisała Konwencję 26.11.1991 r. (ratyfikacja 19.1.1993 r.).

szej kolejności nakreślona została istota tego uprawnienia, a następnie podjęto próbę określenia zakresu treściowego poszczególnych form manifestowania przekonań wyszczególnionych przez art. 9 Konwencji. Z tej racji przeanalizowane zostanie wybrane orzecznictwo Europejskiego Trybunału Praw Człowieka w Strasburgu, w których zaskarżano naruszenie art. 9 w związku z tym uprawnieniem. Analiza ta w konsekwencji sprowadzi się do udzielenia odpowiedzi na pytania do czego praktycznie sprowadza się prawo do uzewnętrzniania religii lub przekonań, jakie zachowania chronione są powyższym artykułem oraz jakie obowiązki ze strony państwa korespondują z tymi uprawnieniami.

Etymologicznie słowo „uzewnętrzniać” oznacza ukazywać poprzez jawne, otwarte działanie lub też demonstrować swoje stanowisko wobec innych². Ten zewnętrzny wymiar z punktu widzenia wolności religii jest bardzo istotny ze względu na to, że człowiek będąc istotą materialno - duchową wyraża się poprzez działania zewnętrzne, które potwierdzają także jego społeczny charakter³. Człowiek musi obiektywizować swoje przeżycia wewnętrzne i uzewnętrzniać je w swoim zachowaniu⁴. Jak się wydaje te właśnie racje legły u podstaw stanowiska zajętego przez Trybunał, że chociaż wolność religijna należy do sfery świadomości jednostki, to jednocześnie pociąga za sobą pragnienie manifestowania swej przynależności religijnej⁵. Ponadto tylko wówczas, gdy ktoś uzewnętrznia swoje myśli lub przekonania, państwo może być świadome ich istnienia i charakteru oraz podejmować pewne pozytywne działania, których celem będzie poszanowanie i ochrona praw z nimi związanych.

Człowiek jako istota społeczna realizuje się w zakresie wolności religijnej poprzez określone działania wewnątrz wspólnoty (*wspólnie z innymi*) oraz działania wspólnoty w społeczeństwie (*publicznie*). Te działania wspólnie z innymi umożliwiają człowiekowi osiągnięcie celów także w zakresie wolności religijnej, których sam nie jest w stanie osiągnąć, przewyciężając tym samym swoją ograniczoność jako jednostka⁶.

Wydawać by się mogło, że sformułowanie art. 9 dotyczące wolności uzewnętrzniania swoich przekonań „indywidualne lub wspólnie

² Zob. *Słownik Języka Polskiego PWN*, pod red. M. Szymczaka, Warszawa 1986, t. 3, s. 641.

³ M. Piechowiak, *Wolność religijna – aspekty filozoficznoprawne*, „Toruński Rocznik Praw Człowieka i Pokoju” 1994-1995, z. 3, s. 18.

⁴ Z. J. Zdybicka, *Człowiek i religia*, Lublin 1977, s. 154.

⁵ Orzeczenie *Kokkinakis v. Grecja*, 25.5.1993 r., A. 260 A.

⁶ M. Piechowiak, op. cit., s. 18.

z innymi” ma charakter alternatywny, co sugerowały władze jednego z państw stwierdzając, że jeżeli uzewnętrznianie religii jest zagwarantowane w sposób indywidualny, to znaczy że nie jest konieczne, aby państwo zmuszone było zabezpieczać także drugą formę. W wielu przypadkach mogło by to mieć poważne konsekwencje np. w związku z zatrudnieniem osób należących do mniejszości religijnych, które nie posiadają wielu miejsc kultu umożliwiających manifestowania swoich przekonań „wspólnie z innymi”.

Komisja dokonała analizy tego przypadku w perspektywie gwarancji wolności myśli, sumienia i religii wypływających z art. 9 oraz biorąc pod uwagę przedmiot i cel Konwencji Europejskiej. W zajęтым stanowisku stwierdziła, że prawo uzewnętrzniania religii „wspólnie z innymi” zawsze było uważane za istotną część wolności religii, a obydwa człony alternatywnego postanowienia Konwencji „indywidualnie lub wspólnie z innymi” nie mogą być traktowane jako wzajemnie wykluczające się, czy pozostawiające wybór władzom państwowym. Należy przyjąć, że przekonania religijne mogą być uzewnętrzniane tak w jednej, jak i drugiej formie⁷.

Biorąc pod uwagę społeczny wymiar religii wskazuje się zazwyczaj na grupę wyznawców (*zbiorowo*) o mniej lub bardziej sformalizowanym statusie (zgromadzenia, grupy religijne, stowarzyszenia, kościoły, związki wyznaniowe)⁸.

Osoba ludzka żyje bowiem we wspólnocie i nawet w tej najbardziej osobistej dziedzinie swojej aktywności może w pełni rozwijać się jedynie przy współdziałaniu innych osób. Jest rzeczą nie do pomyślenia, aby religijny wymiar ludzkiego doświadczenia nie miał być także wymiarem społecznym⁹. Społeczność religijna wypracowuje metody i wzory zachowań religijnych, ustala formy wspólnotowego kultu, opracowuje zasady społecznej moralności implikowanej przez daną religię, zobowiązuje do ich przestrzegania. Istnienie społeczności religijnej stwierdza się we wszystkich religiach świata¹⁰.

Zdaniem niektórych autorów przepis art. 9 dotyczący sposobów i form uzewnętrzniania swoich przekonań zawiera elementy instytucjonalnej ochrony religii, która z racji przedstawionych powyżej ma być zagwarantowana wszystkim religiom¹¹.

⁷ Decyzja *X v. Wielka Brytania*, 12.3.1981 r., skarga nr 8160/78, DR 22/27.

⁸ M. Piechowiak, op. cit., s. 18.

⁹ J. E. Smith, *Philosophy of Religion*, New York 1965, s. 167.

¹⁰ W. Trillhaas, *Religionsphilosophie*, Berlin 1972, s. 194–219.

¹¹ J. Robert, *La liberté religieuse et la régime des cultes*, Paris 1977, s. 51.

Warto jednak w tym miejscu przytoczyć stanowisko Komisji w sprawie *X przeciwko Austrii*. Sekta Moon zarejestrowana jako „Społeczność dla Zjednoczenia Światowego Chrześcijaństwa” została zdelegalizowana w Austrii za działalność pozastatutową. W niedługim czasie po tym jeden z uczestników byłego stowarzyszenia zainicjował powstanie nowego, o zmienionej nazwie i nieco inaczej określonym celu działania. To stowarzyszenie nie zostało jednak zarejestrowane, ponieważ zgodnie z prawem austriackim nie wolno nadawać formalnego statusu prawnego organizacji, która stanowi kontynuację innej osoby prawnej wcześniej zdelegalizowanej. W wyniku nieuzyskania przychylnego wyroku sądu krajowego powód, będący inicjatorem założenia drugiego stowarzyszenia, wniósł sprawę do rozpatrzenia przez organy strasburskie m in. z tytułu naruszenia prawa do uzewnętrzniania przekonań religijnych chronionego art. 9. Komisja wydała decyzję, że prawna struktura stowarzyszenia nie jest konieczna do uzewnętrzniania przekonań religijnych¹².

Zatem państwo nie ma obowiązku zezwolić danej wspólnocie religijnej na wybór swej własnej formy zalegalizowania w zakresie określonej struktury prawnej, jako że członkowie grupy mogą nadal uzewnętrzniać wspólnie z innymi swe przekonania religijne poza preferowaną przez nich strukturą¹³.

Przy okazji omawiania wolności uzewnętrzniania swoich przekonań należy zauważyć, że specyfika tej wolności nie obejmuje prawa do milczenia co do wyznawanej religii i posiadanych poglądów. Bardzo często – jak zauważa H. Suchocka – zwłaszcza w państwach komunistycznych, niezwykle silnie akcentowano milczenie w sprawach religii. Zagwarantowanie tego milczenia, nieujawnianie przekonań religijnych traktowano niejednokrotnie wręcz jako istotę wolności sumienia i religii. Według Suchockiej jest pewnym nieporozumieniem takie właśnie pojmowanie tej wolności. Jak wynika bowiem z wszelkich dokumentów międzynarodowych, nacisk kładziony jest właśnie na możliwość jej uzewnętrzniania w różnych formach. Milczenie w sprawach religii może być jedną z postaw, którą jednostka chce wybrać, nie może być natomiast traktowane jako istota tej wolności¹⁴.

Gdy mowa o uzewnętrznianiu przekonań religijnych wskazuje się zwykle na dwa elementy: spełnianie praktyk religijnych w ścisłym sen-

¹² Decyzja, 15.10.1981, skarga nr 8652/79, DR 26/89.

¹³ D. Gomien, *Vademecum Europejskiej Konwencji Praw Człowieka*, Warszawa 1996, s. 74.

¹⁴ H. Suchocka, *Nauczanie religii w ustawodawstwie europejskim* [w:] *Nauczanie religii w państwie demokratycznym*, pod red. J. Krukowskiego, Lublin 1991, s. 86.

sie, a więc czynny lub bierny udział w obrzędach (*uprawianie kultu, czynności rytualne*) oraz działania wynikające z nauki moralnej, która zwykle stanowi integralny element religii (*nauczanie, praktykowanie*).

Z tej racji zakres prawa do wolności uzewnętrzniania swoich przekonań – w myśl art. 9 – obejmuje: uprawianie kultu, nauczanie, praktykowanie oraz czynności rytualne. Wyliczenie zawarte w powyższym artykule obejmuje najistotniejsze przejawy uzewnętrzniania religii lub przekonań¹⁵. Warto nadmienić, że analogiczne formy wymieniają także inne dokumenty z zakresu praw człowieka gwarantujące wolność religijną.

2. UPRAWIANIE KULTU

Pierwszą spośród czterech form prawa do uzewnętrzniania religii oraz przekonań, wskazaną przez art. 9 Konwencji, jest uprawianie kultu.

Organy strasburskie nie definiują tego pojęcia, a liczba przypadków rozpatrywanych przez Komisję dotyczących tej formy uzewnętrzniania religii i przekonań jest niewielka.

Religiologia pod pojęciem kultu rozumie jakąkolwiek działalność, którą człowiek spełnia w uznaniu Boga (wartości najwyższej) oraz dla obudzenia w sobie i w innych szacunku, który względem tej najwyższej wartości należy żywić. Kult obok doktryny i organizacji stanowi jeden z zasadniczych aspektów religii. W kulcie można wyróżnić: przedmiot (np. Bóg osobowy), osoby sprawujące (kapłani), obiekty (świątynie, domy modlitwy, posągi, obrazy, figury) i sprzęty kultowe (ubioiry, księgi liturgiczne) oraz czynności kultowe (modlitwa, ofiara). Podkreśla się społeczny charakter kultu nawet wówczas, gdy poszczególne czynności spełnia jednostka¹⁶.

Zatem sprawowanie kultu ma charakter ściśle określony. Komisja potwierdziła, że w zakres czynności kultowych chronionych art. 9 nale-

¹⁵ Zob. A. Łopatka, *Prawo do wolności myśli, sumienia i religii*, Warszawa 1995, s. 10.

¹⁶ Hasło „kult” w: *Nowa Encyklopedia Powszechna PWN*, pod red. Barbary Petrozolin – Skowrońskiej, Warszawa 1995, t. 3, s. 618; J. Zdybicka, op. cit., s. 154–159. Jest rzeczą trudną jednoznacznie określenie kultu oraz wyliczenie wszystkich praktyk wchodzących w jego zakres. Najpełniejszą analizę zagadnienia przedstawia R. Will, *Le culte. Etudes d'histoire et de philosophie religieuse*, t. I: *Le caractère religieux du culte*, Strasburg–Paris 1925, t. II: *Le formes du culte*, Paris 1929; t. III: *Les éléments sociaux du culte*, Paris 1935.

ży zaliczyć: modlitwę¹⁷, nabożeństwa¹⁸, sprawowanie liturgii¹⁹. Oznacza to, że nie wszystkie działania motywowane pobudkami religijnymi wchodzi w zakres tych czynności, które określa się jako „uprawianie kultu”. Takie stanowisko wyraziła K. E. w sprawie wniesionej przeciwko Wielkiej Brytanii. Powód będący człowiekiem rozwiedzionym, został zobligowany do płacenia świadczeń alimentacyjnych na dzieci. Jak wynikało z przedstawionych obliczeń, w porównaniu do zarobków skarżącego, były to kwoty tak wysokie, że uniemożliwiały jego normalne funkcjonowanie. Obciążenie miało ingerować m. in. w prawo do wolności religijnej. Powód bowiem był praktykującym buddystą i jak twierdził, ograniczyło to jego zdolność uczestniczenia w centrach, spotkaniach w miejscach kultu buddystów, ponieważ najbliższe takie ośrodki znajdowały się 120 czy 130 mil od domu powoda, a dojazd związany był z kosztem. Jakkolwiek praktykowanie religii bez tego typu wizyt było możliwe, to jednak regularne spotkania z mnichami przebywającymi w klasztorach należą według skarżącego do istoty wyznawanej religii.

Komisja nie podzieliła stanowiska powoda twierdząc, że nie było w tym przypadku żadnych rzeczywistych ograniczeń wolności uzewnętrzniania religii i przekonań, a odwiedziny buddyjskich mnichów czy przełożonego klasztoru nie mogą być uważane jako niezbędny element kultu religijnego²⁰.

2.1. MIEJSCA SPRAWOWANIA KULTU

Elementem niezbędnym do zapewnienia swobody uzewnętrzniania religii poprzez „uprawianie kultu” są obiekty (miejsca), w których kult może być sprawowany. Do takich miejsc należy zaliczyć świątynie czy domy modlitwy, które oprócz kultu umożliwiają także zbiorowe (wspólnie z innymi) manifestowanie religii bądź przekonań w tej właśnie formie. Stąd rzeczą niezbędną dla wspólnot religijnych jest ustanawianie i utrzymywanie tego typu miejsc.

W sprawie przeciwko Grecji skarżący, mieszkańcy Krety, wynajęli salę, która zgodnie z umową najmu miała być przeznaczona do organizowania ślubów i różnego rodzaju spotkań Świątków Jehowy. Po kil-

¹⁷ Zob. raport *Kalaç v. Turcja*, 27.2.1996 r., skarga nr 20704/92, RJD 1997; decyzja *Konttinen v. Finlandia*, 3.12.1996 r., skarga nr 24949/94, DR 87/68.

¹⁸ Zob. decyzję *X v. Wielka Brytania*, 5.3.1976 r., skarga nr 5947/72, DR 5/8.

¹⁹ Zob. decyzję *Finska Församlingen in Stockholm i Teuvo Hautaniemi v. Szwecja*, 11.4.1996 r., skarga nr 24019/94, DR 85/94.

²⁰ Decyzja *Henry Logan v. Wielka Brytania*, 6.9.1996 r., skarga nr 24875/94, DR 86/74.

ku miesiącach skarżący skierowali prośbę do Ministerstwa Edukacji i Spraw Religijnych o wydanie zezwolenia na otwarcie domu modlitwy w tej właśnie sali jednak ministerstwo zwlekało z wydaniem zezwolenia uzasadniając, że wniosek jest rozpatrywany i postępowanie nie zostało zakończone. Przeszło rok później prokuratura wszczęła postępowanie karne przeciwko Świadkom Jehowy, pod zarzutem utworzenia domu modlitwy dla celów spotkań i ceremonii religijnych bez zezwolenia uznanych przez prawo władz kościelnych (Chrześcijański Wschodni Kościół Prawosławny) oraz kompetentnego ministerstwa. Mimo złożonego odwołania zostali skazani prawomocnym wyrokiem sądu na trzy miesiące więzienia oraz grzywnę.

Trybunał Europejski orzekł jednogłośnie, że art. 9 Konwencji został w tym wypadku naruszony. Zdaniem Trybunału skazanie za używanie pomieszczeń bez wymaganego zezwolenia było ingerencją w korzystanie ze „swobody... uzewnętrzniania swej religii poprzez uprawianie kultu... i czynności rytualne”. W dalszej kolejności Trybunał zwrócił uwagę, że zarzuty skierowane przez skarżących dotyczyły nie tyle sposobu ich traktowania co polityki państwa utrudniania działań Świadkom Jehowy w sytuacji, gdy chcą założyć świątynię lub miejsce modlitwy. Uznanie za przestępstwo prowadzenie domu modlitwy bez uzyskania zgody władz, było nieproporcjonalne do realizowanego uprawnionego celu, zwłaszcza gdy, tak jak w tej sprawie, do skazania skarżących doprowadziło obliczone na zwłokę zachowanie władz. Trybunał stanął na stanowisku, że przepisy odnoszące się do kościołów i domów modlitwy, nienależących do cerkwi prawosławnej, pozwalają na daleko idącą ingerencję władz politycznych, administracyjnych i kościelnych w korzystanie z wolności religijnej. Przepisy te umożliwiają Ministrowi Edukacji i Spraw Religijnych odraczanie na czas nieokreślony odpowiedzi na wniosek. Minister może również oddalić wniosek bez umotywowania swojej decyzji, a także ma prawo oceny „rzeczywistych powodów” zorganizowania przez wspólnotę religijną kolejnego miejsca modlitwy. Tymczasem, zdaniem Trybunału, wymóg uzyskania zgody na prowadzenie domu modlitwy nie narusza art. 9 Konwencji pod warunkiem, że ma na celu jedynie sprawdzenie, czy zostały spełnione warunki formalne²¹. Tak więc to wspólnota religijna ma pełne prawo decydowania o potrzebie zorganizowania miejsc kultu według własnego uznania. Wymogi stawiane ze strony władz państwowych mogą mieć jedynie charakter formalny.

²¹ Orzeczenie *Manoussakis i inni v. Grecja*, 26.9.1996 r., skarga nr 18748/91, Biuletyn Nr 5 (1996), s. 152–154; zob. raport *Penditis i inni v. Grecja*, 27.2.1996, skarga nr 23238/94, Biuletyn Nr 3 (1997), s. 91

2.2. ŚRODKI NA PROWADZENIE DZIAŁALNOŚCI KULTOWEJ

Konsekwencją zorganizowania miejsc kultu jest ich utrzymanie, do czego potrzebne są środki finansowe. Wypowiedziała się na ten temat Komisja w sprawie przeciwko Turcji. W 1859 r. został ufundowany w Istambule kompleks kościelny oraz inne miejsca przeznaczone do sprawowania kultu. Obiekty te (kaplica, seminarium oraz klasztor) wraz z otaczającym je terenem zostały przekazane na własność francuskiej gałęzi Zakonu Augustianów. Na mocy umowy francusko – tureckiej obiekt ten został uznany jako francuska instytucja religijna (Institut de Prêtres Français) i zrównany w prawach z tego typu ośrodkami tureckimi.

W 1982 r. Instytut, mając na celu zapewnienie funduszy na rzecz utrzymania tych miejsc kultu, wynajął część przyległego do budynków gruntu firmie z branży sportowej. W wyniku tego władze tureckie wszczęły postępowanie procesowe mające na celu odebranie tytułu własności gruntu zakonowi i przekazanie go na rzecz skarbu państwa, ponieważ – jak stwierdzono – nieruchomości gruntowa nie służyła celom religijnym a działalności zarobkowej, do czego Instytut nie miał prawa.

Komisja Europejska podzieliła stanowisko skarżących, że jeżeli Instytut zostanie pozbawiony możliwości zdobywania środków finansowych nie będzie w stanie nie tylko prowadzić działalności kultowej, ale uniemożliwi to jego funkcjonowanie. Z tej racji decyzja o przejęciu przez skarb państwa nieruchomości gruntowej należącej do Instytutu, na której znajdują się miejsca kultu, narusza prawo do wolności religijnej gwarantowane art. 9²².

Wynika stąd, że kościoły i instytucje religijne mają prawo do posiadania własności oraz do prowadzenia działalności zarobkowej, co gwarantuje możliwość realizacji prawa do wolności religijnej, w tym także „uprawiania kultu”.

Podobne stanowisko zajmowała Komisja w innej sprawie stwierdzając, że prawo do wolności religii zawiera uprawnienie do uzewnętrzniania religii, publicznie lub prywatnie poprzez kult i czynności rytualne, a możliwość posiadania nieruchomości otwartej dla uczęszczających i używanej w powyższych celach jest jednym ze środków umożliwiających korzystanie z tego prawa.

²² Decyzja *Institut de Prêtres Français i inni v. Turcja*, 19.1.1998 r., skarga nr nr 26308/95, DR 92/15

Jednak przeznaczenie nieruchomości na cele kultowe nie wyłącza tego miejsca z opodatkowania. Z art. 9 Konwencji nie wynika – zdaniem Komisji – konieczność zwolnienia miejsc kultu od wszystkich świadczeń podatkowych, ponieważ prawo do wolności religijnej nie gwarantuje kościołom oraz ich członkom odmiennego statusu podatkowego²³.

Ponadto, jak wynika z orzecznictwa organów strasburskich prawo do uzewnętrzniania religii poprzez sprawowanie kultu może rodzić konieczność pewnych pozytywnych działań ze strony państwa. W sprawie przeciwko Polsce Komisja zauważa, że w niektórych okolicznościach prawo do sprawowania kultu może zostać pogwałcone przez działanie innych (np. prowokacyjne przedstawianie przedmiotów kultu religijnego). W konsekwencji tego na państwie ciążyć mogą określone obowiązki, obejmujące środki, których celem jest zapewnienie poszanowania wolności religijnej nawet między osobami prywatnymi. Środkami takimi mogą być niekiedy instrumenty prawne pozwalające zagwarantować jednostce niezakłócaną przez działalność innych osób możliwość uprawiania kultu²⁴.

3. NAUCZANIE

Drugą formą uzewnętrzniania religii i przekonań, gwarantowaną w art. 9 Konwencji jest nauczanie. Nie chodzi w tym wypadku o nauczanie w znaczeniu edukacji szkolnej, ponieważ to chronione jest art. 2 Pierwszego Protokołu Dodatkowego (Paryż, 20.3.1952 r.). Pod tym pojęciem należy rozumieć nauczanie doktryny religijnej (nauczanie religii) oraz przekonań niereligijnych²⁵. Tak rozumiana wolność nauczania może realizować się na dwóch płaszczyznach – wewnętrznej (*ad intra*) i zewnętrznej (*ad extra*)²⁶.

²³ Decyzja *Iglesia Bautista „El Salvador” i José Aquilino Ortega Moratilla v. Hiszpania*, 11.1.1992 r., skarga nr 17522/95, DR 72/256.

²⁴ Decyzja *Teresa Dubowska i Tomasz Skup v. Polska*, 18.4.1997 r., skarga nr 33490/96 i 34055/96, DR 89/156; zob. ETPC, orzeczenie *X i Y v. Holandia*, 26.3.1985 r., A. par. 23 por. M. A. Nowicki, *Czarna Madonna na okładce „Wprost”: skarga odrzucona*, „Rzeczpospolita” z 1.7.1997 r., nr 151 (4708), s. 6.

²⁵ J. A. Frowein, Frowein J. A., Article 9 [w:] *La Convention Européene des Droits de l’Homme – Commentaire article par article*, pod red. L. E. Pettitiego, E. Decaxa, P. H. Imberta), Paris 1998, s. 353, 357.

²⁶ Por. D. J. Harris, M. O’Boyle, C. Warbrick, *Law of the European Convention on Human Rights*, London, Dublin, Edinburgh 1995, s. 365.

3.1. NAUCZANIE AD INTRA

Nauczanie w zakresie wewnętrznym skierowane jest do członków tego samego kościoła czy wspólnoty religijnej wyznającej tę samą wiarę, lub do osób utożsamiających się z tymi samymi przekonaniami. Chodzi w tym przypadku o pogłębienie i rozwój wiary oraz posiadanych przekonań w łonie samego kościoła, tej samej religii lub wspólnoty legitymującej się tymi samymi przekonaniami. Nauczanie *ad intra* stanowi klucz do zachowania wiary czy przekonań i przekazania ich następnym pokoleniom²⁷.

Konwencja Europejska nie precyzuje form ani trybu tego nauczania. Z istoty samego aktu wynika jednak, że nie może on zawierać przepisów określających szczegółowo form wykonywania prawa, ponieważ zależą one od tradycji, uwarunkowań politycznych i społecznych poszczególnych państw²⁸.

3.2. NAUCZANIE AD EXTRA

Nauczanie w zakresie zewnętrznym obejmuje propagowanie wiary i skierowane jest do innowierców oraz osób nie podzielających tych samych poglądów (na zewnątrz wspólnoty). Wiąże się to z prawem przekonywania do swoich poglądów oraz podejmowania działalności misyjnej dla pozyskania nowych wyznawców²⁹. Wypowiedział się na ten temat Trybunał Europejski w sprawie przeciwko Grecji, że wolność nauczania obejmuje również prawo do podejmowania prób przekonywania do swojej wiary sąsiada oraz innych osób, bez czego wolność zmiany religii i przekonań pozostawałaby martwą literą³⁰. Tak więc w zakres omawianej wolności zaliczony został prozelityzm, co oznacza, że prawo do uzewnętrzniania swojej religii lub przekonania przez nauczanie może zawierać dążenie do nawracania innych na swoją wiarę, lub dążenie do zdobycia jak największej ilości zwolenników dla danej idei lub światopoglądu³¹. Wydaje się być to rzeczą naturalną, ponieważ człowiek, który w coś głęboko wierzy pragnie przekonywać do tego innych.

²⁷ Y. Dinstein, *Freedom of religion and the protection of religious minorities* [w:] *The protection of minorities and human rights*, pod red. Y. Dinsteina, M. Tabory'ego, Dordrecht–Boston–London 1992, s. 153.

²⁸ H. Suchocka, op. cit., s. 87.

²⁹ Y. Dinstein, op. cit., s. 154.

³⁰ Orzeczenie *Kokkinakis v. Grecja*, 25.5.1993 r., A. 260 A.

Można powiedzieć, ujmując sprawę przedmiotowo, że każda religia i każde przekonanie ma prawo propagować swoje wierzenia lub poglądy³². Ponadto każda religia i przekonanie z natury rzeczy posiada ambicje uniwersalistyczne dlatego, że problemy którymi się zajmuje mają taki właśnie charakter. Próba zakreślenia granic wierzeń i poglądów wokół jednego tylko człowieka jest próbą ich trywializacji³³.

3.3. KRYTYKA RELIGII I PRZEKONAŃ

Propagowanie przez osoby fizyczne oraz kościoły i inne organizacje religijne doktryny religijnej czy innych poglądów powinno odbywać się w sposób pozytywny, bez poniżania innych religii lub przekonań³⁴. Nie oznacza to jednak, że nauczanie nie może zawierać krytyki innych religii czy przekonań. Pytania, na które religie i świeckie przekonania starają się dać odpowiedź, dotyczą kwestii najbardziej fundamentalnych – są to pytania o miejsce człowieka we wszechświecie, o źródła wartości, sens życia człowieka, tajemnicę zła. Każda próba odpowiedzi na te pytania jest już krytyką wypowiedzi przeciwnych. Stąd niemożliwą rzeczą jest zakazywanie krytyki poglądów religijnych czy etycznych³⁵.

Krytyka jest dopuszczalna i nie narusza prawa do wolności religijnej gwarantowanego art. 9 Konwencji. Takie stanowisko zajmowała również Komisja Europejska. W sprawie przeciwko Szwecji strona powodowa-Kościół Scientologiczny twierdził, że zostało naruszone jego prawo do wolności religijnej po tym, jak w lokalnej gazecie ukazała się publikacja zawierająca cytaty z wykładu jednego z teologów, w którym można było przeczytać: „Scientologia jest jednym z najbardziej zakłamanych ruchów. Jest to cholera życia duchowego. To właśnie jest takie niebezpieczeństwo.”

Komisja zdecydowała, że prawo gwarantowane art. 9 nie wyłącza możliwości poddania pod krytykę kościoła czy grupy religijnej. Wolność religijna nie chroni poszczególnych religii czy przekonań przed każdą formą krytyki. Krytyka religii jest dopuszczalna dopóki nie naraża na niebezpieczeństwo tej wolności, a władze państwowe tolerują takie zachowanie. W tym przypadku nie stwierdzono, aby wnoszącemu skargę

³¹ Zob. hasło „prozelityzm” w: *Słownik Wyrazów Obcych PWN*, pod red. J. Tokarskiego, Warszawa 1980, s. 611.

³² A. Łopatka, op. cit., s. 27.

³³ W. Sadurski, *Wartości chrześcijańskie. Trybunał i tolerancja*, „Rzeczpospolita” z 25.8.1994 r., s. 3.

³⁴ M. Pietrzak, *Prawo wyznaniowe*, Warszawa 1999, s. 38.

³⁵ W. Sadurski, op. cit., s. 3.

kościółowi i jego członkom zabroniono w jakikolwiek sposób uzewnętrznienia przekonań w konsekwencji tej wypowiedzi, która ponadto jest wyrwana z kontekstu i mogła co innego znaczyć³⁶.

W związku z tym powstaje pytanie, gdzie jest granica krytyki, której przekroczenie stwarza niebezpieczeństwo naruszenia wolności religijnej. Wydaje się, że granica ta, choć trudna do uchwycenia przebiega dość daleko. Komisja w sprawie przeciwko Polsce wyraziła opinię, że członkowie społeczności religijnych winni tolerować i akceptować negowanie ich przekonań religijnych, a nawet propagowanie zasad wrogich ich wierze.³⁷ Zdaniem prof. Łopatki krytyka religii lub przekonań może uderzać w krytykowane wierzenia lub przekonanie do tego stopnia, że wyznawcy danej religii lub zwolennicy danego przekonania mogą czuć się tym głęboko poruszeni, co jednak nie zmienia faktu, że krytyka przy tym winna być rzeczowa, wysuwająca wątpliwości co do słuszności i prawdziwości krytykowanych wierzeń i poglądów, odwołująca się do rozumu i ogólnoludzkich wartości lub zasad moralnych³⁸.

Zgodnie z zakresem podmiotowym wolności religijnej krytykę religii lub przekonań mogą uprawiać osoby indywidualne, kościoły i związki wyznaniowe, grupy społeczne, stowarzyszenia propagujące określone poglądy. Od krytyki religii i przekonań powinno powstrzymać się w sposób zdecydowany państwo, którego obowiązkiem jest zapewnienie wolności religijnej wszystkim religiom i przekonaniom. Wobec tego nie powinno się wypowiadać w sposób, który pozwalałby sądzić, że zabiera głos w sporach religijnych czy światopoglądowych³⁹. Zwłaszcza niedopuszczalna jest – co podkreśliła Komisja – indoktrynacja religijna czy filozoficzna uprawiana przez państwo⁴⁰.

4. PRAKTYKOWANIE

Praktykowanie stanowi trzecią formę uzewnętrzniania religii lub przekonań wymienioną przez Konwencję Europejską. Zakres tej formy

³⁶ Decyzja *Kościół Scientologiczny oraz jego 128 członków v. Szwecja*, 14.7.1980 r., skarga nr 8282/78, DR 21/109.

³⁷ Decyzja *Teresa Dubowska i Tomasz Skup v. Polska*, 18.4.1997 r., skarga nr 33490/96 i 34055/96, DR 89/156; zob. M. A. Nowicki, *Czarna Madonna na okładce „Wprost”...*, s. 6.

³⁸ A. Łopatka, op. cit., s. 28.

³⁹ A. Łopatka, op. cit., s. 27 – 28.

⁴⁰ Zob. decyzję *Lena i Anna – Nina Angelini v. Szwecja*, 3.12.1986 r., skarga nr 10491/83, DR 51/41.

manifestowania religii lub przekonań, w porównaniu do pozostałych, jest najszerszy. Pojawiały się pytania, jak szeroko należy rozumieć pojęcie „praktykowania”. W węższym sensie ograniczałoby się ono do aktów należących ściśle do dziedziny kultu, takich jak modlitwa czy nabożeństwa. W sensie bardzo szerokim można by je rozciągnąć na każde postępowanie związane z motywacją religijną. Z tej racji jednym z kluczowych zagadnień jakie podjęła Komisja przy rozpatrywaniu skarg o naruszenie „wolności uzewnętrzniania (...) religii lub przekonań przez (...) praktykowanie” było zdefiniowanie tego pojęcia⁴¹.

Komisja Europejska dokonała tego rozpatrując skargę *Pat Arrowsmith przeciwko Wielkiej Brytanii*. Powódka została skazana za rozdawanie żołnierzom brytyjskim ulotek, z treści których można było wyczytać, że jej autorzy sprzeciwiają się polityce brytyjskiej w Irlandii Północnej. Radzą wojskowym wycofanie się bez pozwolenia lub kategoryczną odmowę w przypadku kierowania do jednostek w tym kraju. Skarżąca twierdziła, że rozdając ulotki praktykowała w ten sposób swoje pacyfistyczne przekonania. Komisja nie podzieliła jednak opinii strony powodowej wyrażając stanowisko, że ulotka nie zawierała pacyfistycznych treści. Wynikało z niej jedynie, że jej autorzy sprzeciwiają się brytyjskiej polityce w Irlandii Północnej. Chociaż publiczne deklaracje proklamujące idee pacyfistyczne oraz nakłaniające do nieużywania przemocy mogą być uważane za normalną i uznaną manifestację przekonań pacyfistycznych, to jednak praktykowanie nie obejmuje każdego czynu motywowanego lub dokonanego pod wpływem religii lub przekonania. Chociaż decyzja K.E. nie była jednomyślna i budziła w tym przypadku pewne wątpliwości to jednak miała charakter precedensowy i wyznaczyła linię postępowania Komisji wobec wielu następnych skarg, w których zaskarżane było naruszenie prawa do uzewnętrzniania religii oraz przekonań poprzez praktykowanie.

Podobna sprawa była rozpatrywana przez Komisję w 1997 r. w związku ze skargą wniesioną przeciwko Francji. Dwaj francuscy żołnierze odbywający służbę wojskową w Republice Federalnej Niemiec zajmowali się kolportowaniem ulotek przedstawiających faktyczną sytuację francuskich poborowych w jednostkach znajdujących się na terytorium Niemiec. Ulotki opisywały trudną sytuację żołnierzy, dyscyplinę, system stosowanych kar, bezsilność tych, którzy się tam znaleźli z dala od ojczyzny, a także wzywały do założenia organizacji, która doprowa-

⁴¹ M. Pernal, *Gwarancje wolności religijnej w Europejskiej Konwencji o Ochronie Praw Człowieka (w świetle orzecznictwa Komisji i Trybunału Praw Człowieka)*, PiP 1992, z. 11, s. 80.

dziłaby do wyjazdu zagranicznych oddziałów wojskowych z Niemiec. Żołnierze ci zostali aresztowani i osądzeni za nakłanianie innych poborowych do działań sprzecznych z dyscypliną, posłuszeństwem i obowiązkami w wojsku, a także za podburzanie do występowania przeciwko przełożonym. Sąd wojskowy uznał, że skarżący są winni zarzucanych im czynów i skazał ich na 1 rok pozbawienia wolności. Po odrzuceniu apelacji przez sądy krajowe skazani skierowali skargę do E. T. P. C. w Strasburgu m in. o naruszenie prawa do wolności religii i przekonań. Rozpatrując skargę Komisja zauważyła, że odwołujący się są przeciwni obecności wojskowej sił francuskich w RFN, co wyrazili w przygotowanych i rozpowszechnianych publikacjach. Przyjmując, że pacyfizm jest przekonaniem w rozumieniu art. 9 Komisja uznała, że ulotki które podburzały poborowych do łamania dyscypliny wojskowej nie były wyrazem uzewnętrzniania przekonań. Skazanie żołnierzy za dokonanie tych czynów nie powoduje naruszenia ich praw według art. 9 Konwencji⁴².

Podobną formę działalności przyjął pewien holenderski obywatel, który pragnąc zamaniifestować swoje poglądy zatrzymywał się kilka razy w miesiācu w pobliżu pewnej kliniki i pokazywał wchodzącym i wychodzącym ze szpitala pracownikom zdjęcia pozostałości ludzkich ploidów po operacjach aborcyjnych w połączeniu z wizerunkiem Chrystusa. Przy tym nazywał aborcję „mordowaniem dzieci”, a personel szpitalny uczestniczący w operacjach „mordercami”. Jednocześnie rozdawał ulotki zawierające podobne zdjęcia i treści. W wyniku tego fundacja zarządzająca kliniką wniosła pozew przeciwko manifestującemu twierdząc, że prowadzona przez niego działalność wywołuje szok i zdenerwowanie u przybywających do szpitala czasami tak dalece, że konieczna była pomoc lekarska. Ponadto zabiegi aborcyjne są w Holandii zalegalizowane i prowadzona przez klinikę praktyka nie stoi w sprzeczności z prawem. Sąd Regionalny w wydanym orzeczeniu zakazał pozwanemu wstępu na teren kliniki w obrębie 250 m. W wyniku tego ukarany złożył skargę do K.E. m.in. z tytułu naruszenia prawa do uzewnętrzniania religii lub przekonań. Komisja podtrzymała swoje wcześniejsze stanowisko, że nie każde działanie motywowane czy będące pod wpływem religii lub przekonania stanowi praktykowanie. Komisja odnotowała, że działalność skarżącego miała na celu przede wszystkim odciągnięcie kobiet od decyzji poddania się aborcji. Działania te nie stanowią wyrażania przekonania w rozumieniu art. 9 ust. 1 Konwencji. Komisja stwierdziła, że art. 9 chroni sferę osobistych przeko-

⁴² Decyzja *Olivier Le Cour Grandmaison* oraz *Laurent Fritz v. Francja*, 6.7.1987 r., r., skarga nr 11567 – 11568/85, DR 53/150.

nań i wierzeń religijnych (forum internum) i tym samym działania, które są ściśle z takimi przekonaniami związane. Należy do nich sprawowanie kultu, modlitwa oraz inne czynności, które są wyrazem praktykowania religii lub przekonań w ogólnie uznanej formie. Jednakże chroniąc sferę osobistą art. 9 Konwencji nie zawsze gwarantuje prawo zachowania się w sferze publicznej w sposób podyktowany takimi przekonaniami⁴³.

Wśród powodztw rozpatrywanych przez Komisję dotyczących wolności uzewnętrzniania religii i przekonań poprzez praktykowanie można wyodrębnić grupę skarg odnoszącą się do działań, które właściwie nie wyrażają przekonań.

Pierwszą z nich jest skarga przeciwko Holandii. Powód – lekarz z wykształcenia – prowadził praktykę we współpracy z pacjentami i innymi terapeutami. Zarobki skarżącego były naliczane nie według przyjętych zasad, ale powód pobierał je lub rezygnował z nich w zależności od umowy z pacjentem. U podstaw takiej postawy – jak twierdził sam skarżący – leżały jego antropologiczne przekonania. W Holandii lekarze zostali objęci profesjonalnym programem emerytalnym, w którym zarówno wysokość emerytury, jak i wielkość składek ustalane są w zależności od dochodu. Powód złożył prośbę o wyłączenie go z obowiązkowego udziału w programie przede wszystkim z powodu jego antropologicznych przekonań. Prośba została odrzucona a Minister Spraw Społecznych w uzasadnieniu podał, że program został wprowadzony na długo przed tym, zanim odwołujący rozpoczął swoją praktykę. Po rozpatrzeniu sprawy Komisja zauważyła, że obowiązek udziału w funduszu emerytalnym dotyczy wszystkich lekarzy na czysto neutralnych zasadach i nie można powiedzieć, że łączą się one w jakikolwiek sposób z ich religią czy przekonaniem. Zgodnie z tym, odmowa udziału w tego rodzaju programie emerytalnym, chociaż motywowana przekonaniami skarżącego, nie może zdaniem Komisji być uznana jako faktyczne wyrażanie przekonania. Termin „praktykować” w art. 9 nie dotyczy działania, które bezpośrednio nie wyraża przekonania, nawet wtedy, gdy jest nim motywowane. Artykuł chroni natomiast takie czynności jak kult i modlitwa, które są wyrazem praktykowania religii czy przekonań w ogólnie przyjętej formie⁴⁴.

W innej sprawie przeciwko Szwajcarii powód, z zawodu inżynier, zawarł umowę z funduszem ubezpieczenia zdrowotnego, dzięki które-

⁴³ Decyzja *Hermanus Joannes van den Dungen v. Holandia*, 22.2.1995 r., skarga nr 22838/93, DR 80/147.

⁴⁴ Decyzja *V. v. Holandia*, 5.7.1984 r., skarga nr 10678/83, DR 39/267.

mu mógł korzystać z bezpłatnego leczenia. W pewnym okresie swego życia poddał się leczeniu u lekarza, który nie podpisał umowy z tym funduszem ubezpieczeniowym. W wyniku tego fundusz odmówił zwrotu kosztów poniesionych przez skarżącego na leczenie. Powód skierował sprawę przeciwko decyzji funduszu zdrowotnego na drogę sądową tym bardziej, że prawo krajowe zapewnia każdemu wolny wybór lekarza. Sąd w Szwajcarii odrzucił powództwo twierdząc, że fundusz nie jest zobligowany do zwrotu kosztów leczenia u lekarzy nie partycypujących w tym programie ubezpieczeniowym. Ponadto wolny wybór lekarza zapewniony przez ustawodawstwo krajowe nie ma charakteru absolutnego, i w tym wypadku ograniczał się do lekarzy biorących udział w danym programie. W okręgu jest wielu lekarzy związanych z tym funduszem ubezpieczenia zdrowotnego dlatego odwołujący się bez problemu mógł dokonać innego wyboru i w tej sytuacji musi ponieść finansowe konsekwencje swojej decyzji. Powód wniósł skargę do E.K.P.C. w Strasburgu o naruszenie art. 9 Konwencji, że władze szwajcarskie ograniczając powodowi możliwość wyboru lekarza do określonego kręgu i sugerując wybór innego lekarza niż ten, u którego się leczył ograniczyły jego wolność myśli, sumienia i religii, a zwłaszcza prawo do uzewnętrzniania przekonań. Komisja stwierdziła, że jeżeli działania jednostki właściwie nie wyrażają przekonań nie mogą być chronione art. 9. W tym wypadku zdaniem Komisji, powód wybierając lekarza nie manifestował swoich przekonań, ale raczej szacunek dla tego lekarza. Natomiast czyn, który bezpośrednio nie wyraża przekonania, nie jest praktykowaniem w znaczeniu art. 9 nawet wtedy, gdy jest dokonywany pod wpływem przekonania lub przekonaniem motywowany⁴⁵.

Podobnie w sprawie *Carlo Boffa i 13 innych osób przeciwko San Marino*. Agencja Opieki Zdrowotnej nakazała szczepienie dzieci przeciwko żółtacze B. Szczepienie było obowiązkowe a odmowa wypełnienia wiązała się z sankcją, co było ujęte w przepisach prawa. Skarżący odmówili poddania się reżimowi nakazu twierdząc, że prawo nakazujące obowiązek szczepień stoi w sprzeczności z fundamentalnymi prawami i wolnościami człowieka. W skardze skierowanej do E.K.P.C. podnieśli zarzut, że narzucanie przymusowych szczepień bez możliwości dokonania wyboru przez rodziców czy same dzieci stanowi nieuzasadnioną ingerencją w ich prawo do wolności myśli i sumienia sprzeczną z art. 9 Konwencji. Komisja uznała, że w tym przypadku nie zaistniała ingerencja w wolność chronioną art. 9 ust. 1 ponieważ Konwencja chroni te działania, które powiązane są z przekonaniem, takie jak kult czy

⁴⁵ Decyzja *B.C. v. Szwajcaria*, 30.8.1993 r., skarga nr 19898/92, DR 75/223.

modlitwa, będące wyrazem praktykowania religii czy przekonań w ogólnej przyjętej formie. K.E. potwierdza swoje wcześniejsze stanowisko, że termin „praktykowanie” w znaczeniu użytym w art. 9 nie obejmuje każdego działania motywowanego czy będącego pod wpływem religii czy przekonania⁴⁶.

Z grupy skarg dotyczących tego aspektu wolności religijnej można wyróżnić kilka dotyczących praktykowania religii i przekonań przez osoby osadzone w więzieniu.

Pierwsza z nich dotyczyła więźnia narodowości hinduskiej odbywającego karę pozbawienia wolności w Wielkiej Brytanii. Powód został skazany za niszczenie mienia uniwersyteckiego, co miało być wyrazem protestu skarżącego w związku z jego pobytem na uczelni. Po otrzymaniu wyroku skazującego został on skierowany do zakładu karnego, gdzie odmówił włożenia ubrania więziennego, ponieważ, jak twierdził, było to sprzeczne z jego przekonaniami religijnymi. Skarżący był bowiem wyznawcą hinduizmu i ze względu na kastowe traktowanie ludzi nie mógł jako więzień polityczny /według własnego uznania (włożyć takiego samego ubrania jakie nosili więźniowie kryminalni)⁴⁷.

W innej sprawie skazany na pięć lat więzienia buddysta wysłał artykuł do opublikowania w buddyjskim magazynie religijnym. Władze więzienia ze względów dyscyplinarnych odmówiły skazanemu możliwości wysyłania kolejnych publikacji. W powództwie wniesionym do Komisji skarżący utrzymywał, że nie pobierał opłat z tego tytułu, a publikowanie materiałów w periodyku religijnym umożliwia wymianę myśli między buddystami i stanowi istotny element praktykowania jego religii. Komisja zauważyła jednak, że władze więzienia wykazały wiele niezależnej inicjatywy, aby sprostać potrzebom religijnym skazanego: nawiązały kontakt z duchownym buddyjskim, zezwoliły na pisanie dodatkowego listu raz w tygodniu do innego buddysty. Jednocześnie Komisja stanęła na stanowisku, iż powód nie udowodnił, aby publikowanie artykułów w czasopiśmie religijnym było istotnym i koniecznym elementem praktykowania jego religii⁴⁸.

W obu tych przypadkach K.E. musiała osądzić, czy dana praktyka jest „konieczna” dla wyznawanej religii i potwierdziła swoje wcześniejsze stanowisko, że nie każde działanie i nie każda czynność moty-

⁴⁶ Decyzja *Carlo Boffa i 13 innych osób v. San Marino*, 15.1.1998 r., skarga nr 26536/95, DR 92/27.

⁴⁷ Decyzja *X v. Wielka Brytania*, 6.3.1982 r., skarga nr 8231/78, DR 28/5.

⁴⁸ Decyzja *X v. Wielka Brytania*, 20.12.1974 r., skarga nr 5442/72, DR 1/42; zob. decyzja *D.S. i E.S. v. Wielka Brytania*, 7.3.1990 r., skarga nr 13669/88, DR 65/245.

wowana pobudkami religijnymi stanowi praktykowanie w znaczeniu art. 9 Konwencji⁴⁹.

Oddzielną grupę skarg dotyczących prawa uzewnętrznia religii lub przekonań poprzez praktykowanie stanowią powództwa dotyczące działań, które często potocznie są uznawane jako wchodzące w zakres manifestowania swoich przekonań w tej właśnie formie. Przykładem tego może być skarga skierowana przeciwko Turcji. Powódka ukończyła studia na Wydziale Farmacji Uniwersytetu w Ankarze. Poprosiła władze wydziału o wydanie jej tymczasowego certyfikatu stwierdzającego ukończenie studiów i uzyskanie stopnia naukowego. Po pewnym czasie otrzymała informację, że dokument nie może zostać wydany ponieważ dostarczone przez absolwentkę zdjęcie jest niezgodne z dyscyplinarnym regulaminem uczelni. Na zdjęciu powódka ma zakrytą głowę muzułmańskim welonem. Przeciwko tej decyzji powódka odwołała się do sądu administracyjnego, który odrzucił apelację. Sąd zajął stanowisko, że powódka zobligowana była do podporządkowania się regulaminowi uczelni, który przewidywał dla wszystkich studentów jednakowe zasady dotyczące zdjęć do dyplomów oraz precyzował wymogi odnoszące się do stroju studenta. Regulamin wymagał noszenia czystego, dobrze wyprasowanego ubrania, bez nakrycia głowy oraz posiadania ładnej fryzury. W konsekwencji powódka wniosła skargę do E.K.P.C. o naruszenie jej prawa do wolności myśli, sumienia i religii, ponieważ przez dwa lata nie była w stanie uzyskać dyplomu ukończenia studiów, gdyż nie dostarczyła fotografii, która ukazywała by jej odkrytą głowę, co stało w sprzeczności z prawem do uzewnętrzniania jej przekonań. Skarżąca utrzymywała, że zakrywanie głowy welonem jest jedną z praktyk przypisywanych przez jej religię. Komisja i tym razem przypomniała zasadę, że art. 9 nie zawsze gwarantuje prawo zachowania w sferze publicznej w sposób podyktowany przekonania-
mi oraz nie chroni każdego działania motywowanego lub będącego pod wpływem religii lub przekonań. W tym przypadku Komisja wychodzi z założenia, że dyplom uniwersytecki ma na celu poświadczenie kwalifikacji studenta do podjęcia pracy i nie jest dokumentem przeznaczonym dla szerokiego grona osób. Celem fotografii dołączonej do dyplomu jest identyfikacja osoby, która się tym dyplomem posługuje. Nie może zatem być używany przez tę osobę w celu manifestowania jej przekonań religijnych⁵⁰.

⁴⁹ Zob. D. Gomien, D. Harris, L. Zwaak, „*Law and Practice of the European Convention on Human Rights and the European Social Charter*”, Strasbourg 1996, s. 269.

⁵⁰ Decyzja *Senay Karaduman v. Turcja*, 3.5.1993 r., skarga nr 16278/90, DR 74/93.

W innej sprawie powód wystąpił przeciwko Republice Federalnej Niemiec, ponieważ władze administracyjne Hamburga odmówiły prawa rozrzucenia prochów skarżącego po śmierci na jego własnej posiadłości. Sądy krajowe potwierdziły ostatecznie stanowisko władz administracyjnych, co spowodowało skierowanie skargi do organów strasburskich. Skarżący utrzymywał, że w ten sposób zostało naruszone jego prawo do wolności myśli, sumienia i religii, które obejmuje wolność uzewnętrzniania swojej religii lub przekonań przez uprawianie kultu, praktykowanie i czynności rytualne. Komisja nie podzieliła jednak stanowiska powoda twierdząc, że w obecnej sprawie życzenie skarżącego rozrzucenia prochów na jego własnej posiadłości nie może być uważane za uzewnętrznianie przekonań w praktyce w znaczeniu art. 9. Chociaż upragnione działanie strony powodowej ma mocną osobistą motywację, to jednak termin „praktykowanie” nie obejmuje każdego działania motywowanego przez religię lub przekonanie⁵¹.

Powołując się na *casus Arrowsmith*, strasburscy prawnicy nie uznali także argumentów prawosławnego Greka, który potraktował jako naruszenie swych przekonań religijnych decyzję władz nakazującą mu przesunięcie grobowca rodzinnego kolidującego z poszerzaną jezdnią. W uzasadnieniu Komisja stwierdziła, że postawa autora skargi ma silne zabarwienie uczuciowe, lecz nie może być interpretowana jako spójny i zasadniczy wyraz przekonań religijnych⁵².

Pośród wielu spraw odnoszących się do praktykowania religii i przekonań warto dla potrzeb powyższych rozważań przeanalizować jeszcze dwie, które dotyczą prawa do zawierania małżeństwa. Małżeństwo dla wielu wyznań bowiem jest instytucją religijną, zawieraną według przepisanych form.

W skardze przeciwko Republice Federalnej Niemiec powód zaskarżył decyzję sądów krajowych odmawiającą mu uznania za ważne małżeństwa zawartego nie według przepisanych form prawa niemieckiego, ale zgodnie z przepisami religijnymi. Powód twierdził, że zawarł on związek małżeński poprzez fakt podjęcia współżycia z kobietą poprzedzony odczytaniem fragmentu Pisma św. z II Księgi Mojżeszowej⁵³.

W innej sprawie obywatel brytyjski, wyznania muzułmańskiego, zamieszkujący na stałe w Wielkiej Brytanii zakochał się w muzułmań-

⁵¹ Decyzja *X v. Republika Federalna Niemiec*, 10.3.1981 r., skarga nr 8741/79, DR 24/137.

⁵² Decyzja *Daratsakis v. Grecja*, 7.10.1987 r., skarga nr 12902/87, <http://hudoc.echr.coe.int/Hudoc2doc/hfdec/sift/194.txt>

⁵³ Decyzja *X v. Republika Federalna Niemiec*, 18.12.1974 r., skarga nr 6167/73, DR 1/64.

skiej dziewczynie, która nie była pełnoletnia. Oboje poprosili ojca dziewczyny o zgodę na zawarcie małżeństwa, ale spotkali się z trzykrotną odmową. Zgodnie z prawem brytyjskim kobieta może wyjść za mąż po uzyskaniu pełnoletniości (18 lat). Z chwilą ukończeniu 16 roku życia może wstąpić w związek małżeński za zgodą rodziców lub opiekunów prawnych. Związek zawarty z dziewczyną poniżej 16 roku życia nie jest ważny, a stosunki seksualne z taką osobą traktowane są jako wykroczenie. W tym przypadku dziewczyna miała ukończone 14 i pół roku. Opuściła dom rodzinny i zamieszkała ze skarżącym w oddzielnym mieszkaniu. Oboje zawarli ślub zgodnie ze zwyczajem prawa koranicznego, które zezwala kobiecie muzułmańskiej na zawarcie związku małżeńskiego bez zgody rodziców od 12 roku życia. Po 14 miesiącach wspólnego zamieszkiwania dziewczyna została odebrana przez ojca siłą, a skarżący został osądzony z tytułu uprowadzenia i odbywania stosunków seksualnych z nieletnią na 10 miesięcy więzienia.

W obu tych przypadkach Komisja po raz kolejny stwierdziła, że praktykowanie religii i przekonań nie obejmuje każdego działania motywowanego przez religię lub przekonanie. Małżeństwo nie może być uznane jako forma wyrażania myśli, sumienia i religii, gdyż podlega oddzielnej ochronie art. 12 Konwencji⁵⁴.

Na podstawie przeprowadzonej analizy należy stwierdzić, że termin „praktykowanie” w znaczeniu użytym w Konwencji Europejskiej obejmuje działania (akty), które są bezpośrednio i ściśle związane z religią i przekonaniami, będące elementami praktyki religijnej w powszechnie uznanej formie (sprawowanie kultu, modlitwa), jeżeli jednak nie podlegają oddzielnej ochronie gwarantowanej innym artykułem Konwencji. Nie jest to więc każde postępowanie związane z motywacją religijną. Tym samym organy strasburskie przyjmują definicję praktykowania w znaczeniu węższym.

5. CZYNNOŚCI RYTUALNE

Ostatnią formę uzewnętrzniania religii lub przekonań, wymienioną przez art. 9 ust. 1 Konwencji Europejskiej, stanowią czynności rytualne⁵⁵. Komisja Europejska niewiele razy rozpatrywała skargi do-

⁵⁴ Decyzja *Janis Khan v. Wielka Brytania*, 7.7.1986 r., skarga nr 11579/85, DR 48/253; zob. decyzję *E.L.H. i P.B. v. Wielka Brytania*, 22.10.1997r., skarga nr 32094/96 i 32568/96, DR 91/61.

⁵⁵ M. Cieślak zwraca uwagę, że polskie tłumaczenie oficjalne „czynności rytualne” jest zbyt wąskie. Biorąc pod uwagę języki oficjalne (*observance* /ang./ – *rites* /fr./ oraz

tyczące prawa do uzewnętrzniania religii czy przekonań poprzez sprawowanie czynności rytualnych.

Jednym z takich przypadków była sprawa dotycząca małżonków należących do żydowskiej wspólnoty wyznaniowej we Francji. Po uzyskaniu rozwodu zgodnie z prawem państwowym, mężczyzna odmówił wydania swojej byłej żonie listu rozwodowego (*the guett*), który zgodnie z prawem hebrajskim i przyjętym zwyczajem dokonałby uroczystego rozwodu małżonków także w zakresie prawa, którym kieruje się wspomniana wspólnota religijna. Umożliwiłoby to obu stronom zawarcie nowych związków małżeńskich z innymi osobami zgodnie z prawem hebrajskim. Mężczyzna odmówił jednak wydania takiego listu, ponieważ – jak twierdził – pragnie ograniczyć swojej byłej żonie możliwość powtórnego wyjścia za mąż, a poza tym należy on do grupy Cohen, w której mężczyźni nie wolno poślubić rozwiedzionej kobiety. Gdyby więc przekazał byłej żonie list rozwodowy, jej status uniemożliwiłoby mu powtórne zawarcie z nią małżeństwa według prawa religijnego. Powód został wezwany przed Trybunał Rabinacki celem wyjaśnienia swojego postępowania niezgodnego z prawem hebrajskim. Ponadto kobieta wniosła powództwo przeciwko byłemu mężowi za poniesione szkody i sąd krajowy zasądził na jej rzecz karę pieniężną w wysokości 25 000 franków. Mężczyzna skierował skargę do K. E. ponieważ – jak twierdził – zasądzenie grzywny narusza w tym wypadku jego prawo do uzewnętrzniania religii czy przekonań w spełnianiu rytuału wynikającego z religii żydowskiej.

Prawnicy strasburscy nie podzielili w tym wypadku stanowiska powoda. Zdaniem Komisji powód, przekazując list rozwodowy, nie działałby w niezgodzie ze swoim sumieniem a wręcz przeciwnie, ponieważ to właśnie działanie wynika z prawa religijnego. Powodowi chodziło tylko o to, aby nie utracił możliwości powtórnego poślubienia swojej byłej żony, gdyż prawo mojżeszowe mówi, że Cohen nie może poślubić rozwiedzionej kobiety, czy to swojej byłej żony, czy kogoś innego. Komisja uważa

np. przekład niemiecki „Beachtung religiöser Gebräuche” należałoby przetłumaczyć ten termin raczej jako „sprawowanie obrzędów” (M. Cieślak, *Podstawowe prawa i wolności w Europejskiej Konwencji Praw Człowieka na tle orzecznictwa europejskiego Trybunału Praw Człowieka w okresie 1988–1992*, Warszawa 1995, s. 79 przypis). Zgodnie z encyklopedią *rytuał* jest to zespół czynności będących ustaloną formą zewnętrzną praktyk religijnych (aktów, obrzędów, ceremonii) (zob. *Encyklopedia Popularna PWN*, pod red. R. Marcinkowskiego, Warszawa 1982, s. 680). Pod pojęciem *obrzędów* rozumie się zespół czynności, praktyk i rytuałów o charakterze religijnym lub świeckim. (zob. *ibidem*, s. 530). Wydaje się zatem, że pojęcia te choć mało sprecyzowane są synonimami i dotyczą tego samego zakresu gwarancji uzewnętrzniania przekonań religijnych.

zatem, że powód odmawiając wydania listu rozwodowego byłej żonie nie uzewnętrzniał swojej religii poprzez czynności rytualne w znaczeniu art. 9 Konwencji⁵⁶. Komisja uznała, że państwo może wymagać od ortodoksyjnego Żyda aby dostarczył jej list rozwodowy w czasie rozwodu, lub zapłacił jej odszkodowanie jeżeli tego odmówi. Tym samym Komisja stanęła na stanowisku, że jednostka (powód) nie może powoływać się na prawo do wolności religijnej gwarantowane art. 9 K.E. po to, aby usprawiedliwić akt, który jest sprzeczny z jej praktykami religijnymi⁵⁷.

6. PRAWO DO UZEWNĘTRZNIANIA PRZEKONAŃ A WOLNOŚĆ WYRAŻANIA OPINII

Europejska Konwencja Praw Człowieka gwarantuje w art. 10 wolność wyrażania opinii⁵⁸. Wolność ta pozostaje w ścisłym związku z prawem do uzewnętrzniania religii i przekonań. Swoboda wypowiedzi jest prawem autonomicznym posiadającym walor ogólny (*lex generalis*) w stosunku do wypowiedzi, które wkraczają w dziedziny objęte treścią innych praw (*lex specialis*). Dlatego w tym wypadku wypowiedzi związane z manifestowaniem religii lub przekonań chronione są art. 9 a nie 10 Konwencji⁵⁹.

Można jednak zauważyć, że praktyka organów strasburskich w wielu wypadkach jest taka, że wypowiedzi związane z uzewnętrznianiem religii lub przekonań rozpatrywane są w związku z art. 10 nawet jeżeli zakwalifikowanie tych przypadków jako odnoszących się do art. 9 byłoby teoretycznie możliwe⁶⁰. Zdaniem niektórych prawników zjawisko to jest bardzo charakterystyczne⁶¹.

⁵⁶ Decyzja *D. v. Francja*, 6.12.1983 r., skarga nr 10180/82, DR 35/199.

⁵⁷ D. Gomien, D. Harris, L. Zwaak, op. cit., s. 268.

⁵⁸ Każdy ma prawo do wolności wyrażania opinii. Prawo to obejmuje wolność posiadania poglądów oraz otrzymywania i przekazywania informacji i idei bez ingerencji władz publicznych i bez względu na granice państwowe. Niniejszy przepis nie wyklucza prawa Państw do poddania procedurze zezwoleń przedsięwzięciom radiowych, telewizyjnym lub kinematograficznym. (art. 10 ust. 1)

⁵⁹ C. Mik, *Wolność wypowiedzi w prawie międzynarodowym i w prawie polskim*, Szkoła Praw Człowieka 1998, z. 4, s. 141.

⁶⁰ Zob. np. decyzję *X v. Wielka Brytania*, 1.3.1979 r., skarga nr 8010/77, DR 16/10; orzeczenie *Handyside v. Wielka Brytania*, 7.12.1976 r., A. 24; orzeczenie *Otto – reminger – Institut v. Austria*, 22.9.1994 r., A. 295.

⁶¹ E. Łętowska, *Liberal concept of human rights in central and eastern Europe*, Warszawa 1998, s. 56–57.

7. WNIOSKI

Europejska Konwencja Praw Człowieka i Podstawowych Wolności (Rzym, 4 XI 1950) gwarantuje prawo do wolności myśli, sumienia i religii, z którego wypływa wolność manifestowania wyznawanej religii lub posiadanych przekonań. Uzewnętrznianie przekonań może dokonywać się indywidualnie lub wspólnie z innymi, publicznie lub prywatnie, co wynika ze społecznej natury człowieka, który nawet w zakresie wolności religijnej potrzebuje wspólnych działań, aby przezwyciężyć swoją ograniczoność jako jednostka. Społeczność religijna wypracowuje metody i wzory zachowań religijnych, ustala formy wspólnotowego kultu, opracowuje zasady społecznej moralności implikowanej przez daną religię. Do realizacji tych celów nie jest jednak konieczne, aby wspólnota religijna miała zapewnioną możliwość uzyskania prawnej struktury stowarzyszenia.

Prawo do manifestowania przekonań religijnych realizuje się w 4 podstawowych formach:

- 1) *uprawianie kultu* – Kult stanowi jeden z podstawowych aspektów religii. Obejmuje przede wszystkim takie czynności jak: modlitwa, nabożeństwa czy sprawowanie liturgii. Elementem koniecznym dla zapewnienia warunków uzewnętrzniania przekonań religijnych w tej właśnie formie są miejsca, w których kult może być sprawowany. Są to świątynie, domy modlitwy itp. Do zorganizowania i utrzymywania tego typu miejsc niezbędne są środki finansowe oraz prawo własności, którymi mogą dysponować kościoły i inne wspólnoty religijne.
- 2) *nauczanie* – Wolność nauczania może realizować się na dwóch płaszczyznach – wewnętrznej (*ad intra*) i zewnętrznej (*ad extra*). Nauczanie w zakresie wewnętrznym skierowane jest do członków tego samego kościoła czy wspólnoty religijnej wyznającej tę samą wiarę, lub do osób utożsamiających się z tymi samymi przekonaniami. Nauczanie w zakresie zewnętrznym obejmuje propagowanie wiary i skierowane jest do innowierców oraz osób nie podzielających tych samych poglądów (na zewnątrz wspólnoty). Wiąże się to z prawem przekonywania do swoich poglądów dla pozyskania nowych wyznawców. Nauczanie to może zawierać krytykę innych religii lub przekonań. Prawo do uzewnętrzniania religii lub przekonań stanowi *lex specialis* w stosunku do wolności wyrażania opinii (*lex generalis*) gwarantowanej art. 10 Konwencji.

- 3) *praktykowanie* – Nie każde postępowanie związane z motywacją religijną stanowi praktykowanie religii bądź przekonań. Termin ten obejmuje działania (akty), które są bezpośrednio i ściśle z nimi związane, będące elementami praktyki religijnej w powszechnie uznanej formie (sprawowanie kultu, modlitwa). Tym samym organy strasburskie przyjmują definicję praktykowania w znaczeniu węższym.
- 4) *czynności rytualne* – Organy w Strasburgu rozpatrywały niewiele skarg dotyczących uzewnętrzniania religii czy przekonań w tej właśnie formie, która jest zewnętrzną formą praktyk religijnych wynikającą z prawa i przyjętych zwyczajów.

W związku z prawem do uzewnętrzniania religii i przekonań pewne pozytywne obowiązki spoczywają na państwach, których celem będzie poszanowanie i ochrona tego prawa. Władze państwowe mogą to uczynić przy pomocy różnych środków, a zwłaszcza instrumentów prawnych, które zapewnią niezakłóconą przez działalność innych możliwość manifestowania swoich przekonań w gwarantowanych prawem formach.